

Отримано: 16 січня 2018 р.

Прорецензовано: 20 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: svitlana.hodzhal@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-62-67

Годжал С. Становлення Марка Антоновича як громадсько-політичного діяча та вченого / С. Годжал // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 62–67.

УДК 929:94(477) «М. Антонович»

Світлана Годжал

СТАНОВЛЕННЯ МАРКА АНТОНОВИЧА ЯК ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА ТА ВЧЕНОГО

У статті висвітлено життєвий шлях Марка Антоновича. Проаналізовано основні чинники, такі як родинне та соціокультурне середовище, які впливали на становлення його як особистості, громадсько-політичного діяча та науковця. На основі архівних джерел вперше виявлено інформацію стосовно невідомих сторінок життя дослідника. Увагу акцентовано на шкільних та студентських роках, коли науковець навчався в освітніх закладах Праги і Мюнхена.

Ключові слова: Марко Антонович, Прага, Канада, дитинство, студентські роки.

Светлана Годжал

СТАНОВЛЕНИЕ МАРКА АНТОНОВИЧА КАК ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКОГО ДЕЯТЕЛЯ И УЧЕНОГО

В статье раскрыт жизненный путь известного украинского ученого и общественно-политического деятеля Марка Антоновича, проанализированы основные факторы, которые влияли на его личностное формирование. На основе архивных источников впервые найдено информацию о неизвестных страницах жизни ученого.

Ключевые слова: Марко Антонович, Прага, Канада, детство, студенческие годы.

Svitlana Hodzhal

MARKO ANTONOVYCH'S WAY TO BECOMING A SCIENTIST, A PUBLIC AND POLITICAL FIGURE

The article deals with the life path of Marko Antonovych. The author analyzes the main factors, such as his family, social and cultural environment, which influenced the Antonovych's identity formation and his becoming a scholar, a public and political figure. For the first time, the information about the unknown pages of the historian's life was discovered using archival sources. The author of the article focuses on school and student years of Marko Antonovych, when a scholar-to-be was studying at the educational institutions of Prague and Munich.

Key words: Marko Antonovych, Prague, Canada, childhood, student years.

Важливе місце в сучасній історичній науці займають біоісторіографічні дослідження. Їхня мета – всебічне вивчення основних етапів життя відомих осіб, формування та становлення їх як особистостей, дослідження основних факторів впливу на них (психологічних, ментальних, соціальних тощо).

Марко Дмитрович Антонович – дослідник історії України, історіограф, публіцист, активний політичний діяч та провідник студентських організацій, організатор історичної науки в діаспорі. Його постать є маловивченою у сучасній історичній науці. Окремі аспекти його життя та діяльності висвітлено у наукових публікаціях Л. Винара, І. Гирича, А. Шаповала, О. Романової [7; 12; 15; 8]. Роботу М. Антоновича в Українському історичному товаристві (УІТ) та публікації на сторінках журналу товариство частково висвітлено у монографічних дослідженнях А. Атаманенко [4] та Л. Сакади [14].

Інформацію біографічного характеру знаходимо в спогадах науковця та його оточення (частина з них знаходиться в архіві УІТ). Маловідомі факти з життя вченого висвітлено в його епістолярній спадщині. Серед опублікованих джерел маємо листування між М. Антоновичем та істориком-архівістом В. Міяковським, археологом, політичним діячем та вченим О. Кандибою (О. Ольжичем),

істориком, бібліографом, громадським і науковим діячем, головою Українського історичного товариства професором Любомиром Винарем. Серед неопублікованих джерел є листування дослідника з економістом, бібліографом Богданом Винарем, істориком-джерелознавцем Ярославом Дзирою, істориком Олександром Домбровським та ін. Важливим джерелом до вивчення особистості М. Антоновича є його науковий доробок – статті, короткі монографічні дослідження, публіцистика. Позитивно оцінюючи доробок попередників, зазначимо, що ще лишається чимало білих плям в біографії та науковій спадщині науковця. Тому метою нашої статті буде прослідкувати основні чинники, які впливали на формування М. Антоновича як громадсько-політичного діяча та науковця протягом всього його життя.

Народився Марко 7 липня 1916 року у відомій родині істориків та громадсько-політичних діячів – Антоновичів. Його «кровним» прадідом був Янош Джилай, син угорського революціонера, який виступав за відокремлення Угорщини від Австрійської імперії та запровадження республіканського ладу, «приймним» прадідом – Боніфатій Антонович (1834–1908), «литвин» з Віленщини, випускник Кременецького лицю і гувернер. Прабабуся – Варвара – була активним членом київської «Старої громади» та жіночого «Товариства денних притулків для дітей робітників» [2]. Дідусь Марка – Володимир Боніфатійович (1834–1908) – відомий історик, археограф, етнограф, археолог, співорганізатор Київської Громади, громадсько-політичний діяч. Бабуся – Катерина Миколаївна (1859–1942, уроджена Мельник) – історик, археолог, етнограф, громадська діячка.

Батько Марка – Дмитро Володимирович (1877–1945), відомий український історик мистецтва та театру, відомий політичний діяч періоду Української Центральної Ради (посол в Італії), співзасновник Українського вільного університету у Відні та Празі, засновник Української академії пластичного мистецтва та директор Музею визвольної боротьби України в Празі [2]. Мама – Катерина Михайлівна (1884–1975, дівоче прізвище – Серебрякова) – була відомим художником-графіком та мистецтвознавцем, ученицею українського художника, маляра-монументаліста, засновника самобутньої школи українського мистецтва Михайла Бойчука і українського маляра, архітектора, графіка Василя Кричевського. Вона була почесним членом Української Вільної Академії Наук, засновницею та директором школи рисунка у Вінніпезі [2, арк. 1].

Брат Марка – Михайло (1910–1954 (1955?)) – був науковим працівником Українського наукового інституту в Берліні і доцентом Віденського університету, автором чотирьохтомної «Історії України» (Прага, 1941–1942) та ряду інших наукових праць («Козацьке військо у Смоленській війні», «Студії з часів Наливайка», «Переяславська кампанія 1630 р.») [2, арк. 1]. У своїй автобіографії Михайло Антонович пише, що він був «греко-православного віросповідання» [2, арк. 1]. Як відомо, М. Антонович трагічно загинув в одному з таборів радянського ГУЛАГу на Колімі в Сибіру [2, арк. 2]. Сестра Марка, Марина (1911–1997) – український літературознавець, критик – навчалась в гімназії в Моджанах (Чехословаччина), вийшла заміж за відомого українського літературознавця та громадського і політичного діяча Ярослава Рудницького [3, арк. 1].

Батьки Марка мали великий вплив на формування його характеру та світовідчуття. Він був близьким зі своїм братом і сестрою і, як згадує Л. Винар, в родині Антоновичів існувала справжня родинна любов і взаємна пошана. Це була висококультурна патріотична українська родина, яку поважали і шанували.

Л. Винар логічно поділяє життєвий шлях М. Антоновича на чотири періоди: український (1916–1923 рр.), празький (1923–1945 рр.), німецький (1945–1949 рр.) та канадський (1950–2005 рр.) [3, арк. 1], що цілком відповідає основним етапам його життя. Критерієм для періодизації, як бачимо, були зміни місця проживання та оточення М. Антоновича. Припускаємо, що становлення Марка Дмитровича як вченого та суспільно-політичного діяча відбувалося у перші три періоди.

З 1916 по 1921 рр. Марко Антонович разом з родиною мешкав у Києві, на розі вулиць Жилянської та Кузнечної [8, с. 24]. Рятуючись від голодної смерті, його сім'я переїжджає до Ржищева [7, с. 271], а потім емігрує до Чехословаччини. М. Антонович в інтерв'ю канадській дослідниці Іроїді Винницькій згадував, що вони швидко отримали як візу на виїзд з України, так і на в'їзд до Чехословаччини [11]. Свою роль тут відіграло їх відоме прізвище та шанобливе ставлення польського консула до жінок. Про свою подорож до Чехословаччини він розповідав так: «Виїхали ми з Києва тоді, коли ще дозволено було виїздити, себто за НЕПу, в 1923 році. Причому виїзду візу нам поради дали дуже легко і в'їзду візу в Чехословаччину ми також дістали, бо мій батько був у Празі. Але поляки ніяк не хотіли транзитної візи нам видавати, і це тривало майже цілий рік. Тоді вже лишалось щось три

дні, що ми муіли виїхати з Советського Союзу, і тоді мама вирішила, що вона не вийде з польського консульату в Києві, поки їй не дадуть якусь відповідь. Ну і там на ту тему відбувалася дискусія, вони все казали, що консула нема, і там почався якийсь крик. Мама не хотіла виходити, і тоді вийшов консул і питається (а поляки до жінок відносились дуже з пошаною): «Хто пані така?» Вона каже, що Антонович, а він каже: «А яке Ваше відношення до Володимира Антоновича?», а вона каже: «Я дружина сина». Він відразу потелефонував до Варшави, телефонічно дістали дозвіл, так що ми на другий день раненько виїхали і ще в останній день переїхали до Польщі. А на кордоні там була проблема. Тоді була девальвація всіх валют, і мамі хтось таємно сказав, що на кордоні там будуть ходити ті, що будуть носити валізки, і вони будуть питатись: «Даєте мільйон?», і тоді скоренько казати, що дам. І дійсно такий прийшов, і мама сказала йому, що дам, і він нам наші валізки поносив, і ще потім нарікав, що дали замало, але факт є, що ми всіли в поїзд. Поїзд за яких п'ять-шість хвилин поїхав, а там ще 200-300 людей лишилось на пероні. Значить, їх не встигли, так би мовити, оформити і перейти через контролю. У Львові, я пам'ятаю, на головній станції (я очевидно був малий хлопець), я там бігав (я до поляків відносився з великою пошаною, бо ми вітали польську армію, як вона в 1920 році входила в Київ), а якийсь жандарм сказав: «А тапер ти тут сядеш» польською мовою, але я якось зрозумів, «А ні, то я в тебе буду стріляти» і так націлився на мене з рушниці. Я після того страшенно поляків зненавидів (*сміється*). Я правда сидів, вже не бігав, але після того до поляків вся любов пропала» [11, с. 148-149].

У період 30-40-х рр. ХХ ст. Дмитро Антонович працював професором мистецтвознавства на філософічному факультеті Українського вільного університету (УВУ). У чеських Падубіцах Марко захворів на висипний тиф [8, с. 25]. Так як помешкання у Празі у них не було, родина спочатку проживала в Брацлаві [11, с. 149]. Тут він певний час ходив до школи. Пізніше, коли врешті переїхали жити до Праги, він відвідував чеську та німецькі початкові школи, а з другого класу навчався у німецькій гімназії, яку закінчив в червні 1936 р. За спогадами Марка Дмитровича, «найулюбленіший вчитель у школі був викладач грецької мови Емануїл Лібен» [8, с. 25-26]. Сам же Марко Антонович згадує про своє дитинство: «Мій батько був у Центральній Раді і після проголошення держави був міністром морських справ, засновником академії мистецтв, а нарешті послом УНР в Італії і на Україну вже не вертався, а мама з трьома дітьми виїхала до нього в Прагу в 1923 р. Мій батько хотів, щоб я вивчив якусь чужу мову і післав мене в німецьку гімназію, а після іспиту зрілості я записався паралельно в Український Вільний Університет і на чеський університет Карла IV, де я почав вивчати єгиптологію у проф. Ф. Лекси (в УВУ я вивчав як головний предмет стародавню історію (протоісторію і археологію) України» [12, с. 329].

На той час Прага була головним українським науковим, політичним і університетським центром поза межами України. Дім Антоновичів в Празі був відкритим для українських гостей – професори, літератори, політики і взагалі діячі української культури часто збиралися в їх гостинному домі і обговорювали різні проблеми українського наукового і культурного життя на еміграції і в Україні. Це культурно-інтелектуальне середовище мало вплив на молодого Марка Дмитровича і впливало на поширення його знання і світогляду [3, арк. 4]. М. Антонович захоплювався Прагою, зокрема, згадував: «...Прага була в українському житті, між обома світовими війнами, виняткове явище: там було дуже багато інтелігенції і провідної верстви української держави, і це фактично робило її такою винятковою...» [11, с. 150]. Хоча і вважав, що чехи були русофілами.

В українському середовищі Праги відбулись знайомства М. Антоновича з багатьма відомими українцями. Родина Антоновичів близько жила з родиною Кандиб (відомого українського поета О. Олесея). Саме в Празі Марко познайомився з археологом, поетом, політичним діячем Олегом Кандибою (Ольжичем), який мав найбільший вплив на формування його суспільно-політичного світогляду і, ймовірно, на його академічні зацікавлення – археологія, історія, єгиптологія. Коли Марко в Празі вступив до ОУН, він став активним членом Культурної реферантури ОУН, яку з 1937 р. очолював Ольжич. Незважаючи на різницю у віці, вони стали приятелями і близькими співробітниками [3, арк. 3].

Саме у цьому місті відбулось знайомство М. Антоновича з істориком О. Домбровським. Дослідники зрідка зустрічались, розмовляли про науку та тогочасне становище українського народу, розвиток української справи в умовах Другої світової війни [9, с. 13]. О. Домбровський у своїх спогадах тепло відгукувався про Марка Дмитровича, зокрема писав: «В Празі я познайомився з молодою тоді й симпатичною людиною, а згодом нашим істориком, Марком Антоновичем. В наших розмовах

ми заторкували не лише наукові теми, але й тодішнє положення нашого народу і розвиток української справи в умовах Другої світової війни та фатальної політики гітлерівської Німеччини на Сході Європи» [9, с. 129]. На думку Л. Винара, М. Антонович був «продуктом» інтелектуального празького середовища і його співробітників [12, с. 159]. Праці М. Антоновича побудовані на досконалому вивченні першоджерел, причому автор ніколи не пускав в світ не перевічених фактів. В цьому відношенні він був достойним продовжувачем традицій свого батька та діда [2, арк. 4]. «Чесність, принциповість, людяність, характерність і повна відданість українським справам, характеризували Марка в Празі і пізніших роках. Він був толерантний і виrozumілий до людей, які належали до різних політичних середовищ», – ще одну характеристику надає Л. Винар Марку Дмитровичу [3, арк. 2].

У Празі його однокурсниками в УВУ були Наталія Наріжна, Оксана Вікул, Ярко Чернявський та інші. В УВУ він прослухав усі курси лекцій з історії України Симона Наріжного та Дмитра Дорошенка, з української етнографії Вадима Щербаківського, з культури слов'ян доісторичної доби Івана Борковського, з історії української літератури Олександра Колесси, з українського мовознавства Ярослава Рудницького, з історії українського мистецтва Дмитра Антоновича, курс з шевченкознавства Степана Смаль-Стоцького, з філософії Івана Мірчука, з теорії педагогіки Августина Волошина, спецкурси «Україна і Швеція на переломі 17-18 століття» Бориса Крупницького, «Гетьман Петро Дорошенко то його доба» Панаса Феденка тощо. Зауважимо, що Марко Антонович належав до кращих студентів університету. Оскільки він бездоганно володів латинською мовою, йому випала честь виступати на інавгурації від імені всіх випускників [2, арк. 2 зв.].

Марко Антонович з підліткового віку був активним учасником громадсько-політичного життя. Він брав участь у Клубі української молоді, який діяв під керівництвом відомої громадської діячки, літературознавця, педагога Софії Федорівни Русової. З 1934 р. був членом «Пласту» та брав постійну участь у літніх пластунських таборах на Закарпатті (Слочин біля Сваляви) [12, с. 166]. У період студентства був членом «Просвіти» в Празі та місцевої Української академічної громади, де спочатку був секретарем, потім заступником голови громади, а за три роки активної діяльності став її керівником. Мав постійні контакти з «Союзом українських студентів», з яким Українська академічна громада активно співпрацювали, брав участь у роботі Литовсько-українського студентського товариства [5, с. 137].

Як згадувалось, в ОУН М. Антонович був членом Культурної референтури. У червні 1941 р. – січні 1942 р. він з журналістом Федором Гайовичем брали участь у поході груп ОУН на схід України. Коли Марко Дмитрович був у Києві, німецькі офіцери серед жителів шукали перекладачів до своїх груп, і в одну таку групу він потрапив [11, с. 150]. М. Антонович та Ф. Гайович з жовтня 1941 р. до початку 1942 р. працювали у видавництві «Українське слово» в Києві. А. Шаповал вважає, що саме тоді у них виникла ідея видрукувати збірку поезій Є. Плужника «Рівноваги» [15, с. 270]. Після повернення до Праги, друк збірки було розпочато у видавництві «Пробоем», співробітником якого був Ф. Гайович [15, с. 270], проте вона була видана вже в Аугсбурзі 1948 р.

У 1942 р. Марко Дмитрович під науковим керівництвом історика, бібліографа, публіциста Д. Дорошенка та філолога Ф. Слюсаренка (професор латинської мови) [8, с. 24-27] захищає докторську дисертацію «Філіпійські історії» Трого-Юстина і Скітія» [5, с. 137], тема якої пов'язана з античністю та Україною. Українською мовою робіт, присвячених цій темі, майже не було [8, с. 24-27]. Вільне володіння німецькою, російською, англійською, чеською, латинською, старогрецькою, французькою мовами, стали твердим підґрунтям наукової діяльності вченого та відіграли важливу роль у написанні ним дисертації.

Після захисту дисертації, з листопада 1942 р., він працює асистентом на кафедрі античної історії УВУ в Празі [15, с. 270]. Марко Антонович був членом і Українського історично-філологічного товариства в Празі (засноване 1923 р.), де першим і довголітнім головою був Дмитро Антонович [6, с. 75].

А. Шаповал, аналізуючи листування Марка Антоновича та літературознавця, історика-архівіста Володимира Міяковського, так окреслює коло наукових інтересів та перші наукові плани Марка Дмитровича: «М.Д. Антонович мав намір написати праці про переклади римських класиків М.К. Зеровим, похід Дарія на Україну, дослідити, чи були кіммерійці в Україні, античність в українському культурному житті, написати розвідку «Скітія і Єгипет у античному письменстві» [15, с. 270].

З листування М. Антоновича з В. Міяковським дізнаємося, що під час походу груп ОУН на схід, він жив у Києві за «крайне несприятливих умов у голоді й холоді» [15, с. 270]. Марко Дмитрович

намагався відновити роботу Української академії наук, очолював роботу відділу шевченкознавства Інституту літератури та фольклору та організував діяльність Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича. В цих листах науковці обмінювались інформацією про життя в Празі та Києві, надсилали один одному необхідну літературу. Самі ж листи були опубліковані А. Шаповалом, що дає змогу детальніше з'ясувати відносини між двома вченими. Між М. Антоновичем та В. Міяковським склалися доволі тісні як дружні, так і наукові стосунки. Вони, перебуваючи в наукових колах Києва та Праги, постійно оповідали один одному новини про спільних знайомих. В одному з листів М. Антонович говорить, що йому «з віршами тепер біда: до особистої лірики мене зовсім не тягне, а суспільні теми цікавлять...» і говорить про бажання повернутись до єгиптологічних студій як найдавнішого зацікавлення [15, с. 273].

8 листопада 1943 р. М. Антоновича заарештувало гестапо [15, с. 270]. Він пробув в ув'язненні (переважно – в концтаборі Терезині (Терезієнштат)) 14 місяців і 10 днів, до звільнення в січні 1945 р. [8, с. 24-27]. І лише втручання впливових осіб врятувало йому життя.

Від 1938 р. М. Антонович разом з батьками мешкав у будинку Музею визвольної боротьби України, в празькій дільниці Нусле. У часі розбомблення будинку американцями 14 лютого 1945 року він був усередині і лише завдяки диву залишився живим [2, арк. 3].

У 1945 р., мешкаючи в Аугсбурзі, М. Антонович одружився з Мирославою Фроляк. У цей час у лійпгаймській українській гімназії він викладав німецьку мову. Від цього шлюбу народилося троє дітей: Дмитро, Марко та Любов.

Незадовго по смерті батька [3, арк. 3 зв.] він переїжджає до Мюнхена. Тут з 1949 р. по 1954 р. [8, с. 24] продовжує студії з єгиптології в університеті Людвіга Максиміліана в професора Александра Шарффа [2, арк.3]. З цього часу М. Антонович спеціалізується на протоісторії Єгипту. В процесі занять на єгиптологічному семінарі, він відвідує Лондон та музей Пітрі в Оксфорді [12, с. 332]. Результатом роботи в цьому напрямку стала публікація в 1946 р. у Женеві першої книжки «Скиття і Єгипет в античному письменстві» [2, арк. 3]. Тоді ж активно включається в діяльність Української Вільної Академії Наук (Німеччина) і тісно співпрацює з першою групою Української вільної академії наук (УВАН) «Передісторії та ранньої історії з допоміжними науками». Там виконує деякий час функції наукового секретаря групи. Згодом став секретарем Орієнталістичної групи УВАН [3, арк. 4].

У 1949 році виникає студентське товариство національного солідаризму «Зарево», одним із засновників і першим головою якого був М. Антонович. Йому належала концепція створення студійних комісій «Зарева», в яких студенти та молоді науковці мали змогу розгорнути академічну діяльність [10]. Одним із напрямків діяльності Товариства було видання інформаційного бюлетеня «Листок дружби», який згодом переріс у щоквартальне видання «Розбудова держави». Марко Дмитрович був редактором цього часопису впродовж 1949–1954 рр. В ньому друкувалися праці членів «Зарева» з актуальних питань історії України, розвитку українського національного руху, рецензії та критичні огляди наукової та політичної літератури.

М. Антонович міг би залишитись в Німеччині, однак, зважаючи на тамтешню «міцну мононаціональну традицію держави» [8, с. 24-27], його родина була б приречена поніме́читися. Тому 1950 р. М. Антонович емігрує до Канади, де в подальшому відбувається наступний етап становлення його як особистості та науковця.

Становлення Марка Дмитровича як суспільно-політичного діяча та науковця відбувалося у важких еміграційних умовах в період політичної нестабільності та військового конфлікту, що мало свій відбиток на долі вченого. Одним із найголовніших факторів впливу було його походження та виховання у високопатріотичній, інтелігентній родині. Оточення, серед якого науковець провів свої дитячі та студентські роки, сформувало напрямки його наукових зацікавлень та політичні погляди дослідника. Крім того, його викладачами були В. Щербаківський, І. Мірчук, С. Смаль-Стоцький, Я. Рудницький – потужні інтелектуали серед представників української діаспори, що також впливало на формування світоглядних позицій вченого. Таким чином, сукупність всіх перелічених факторів, зокрема, виховання, суспільно-політичне середовище життя Марка Дмитровича, змогли не лише сформувати в ньому науковця зі сталими науковими поглядами, а й громадсько-політичного діяча, викристалізувати його як одного з видатних представників української діаспори в Канаді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів УІТ (архів М. Антоновича). Ф. Листування. Спр. «Листи М. Антоновича». Життєпис. 6 арк.

2. Архів УІТ (архів М. Антоновича). Ф. Марко Антонович. Спр. «Про Марка Антоновича». «Син славетного українського роду (З приводу смерті Марка Антоновича)» (Спогади М. Мушинки). 8 арк.
3. Архів УІТ (архів М. Антоновича). Ф. Марко Антонович. Спр. «Про Марка Антоновича». «Марко Антонович як людина і організатор українського наукового життя» (Доповідь Л. Винара на конференції в УВАН «Сорокліття Українського Історичного Товариства», Нью-Йорк, 3 квітня 2005 р.). 7 арк.
4. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. Острог, 2010. 672 с.
5. Винар Л. Автобіографічні матеріали. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Париж, 2005. Ч. 2-4 (166-168). С.133-138.
6. Винар Л. Олег Кандиба-Ольжич: дослідження та джерела. Острог ; Нью-Йорк, 2008. 386 с.
7. Винар Л. Пам'яті д-р Марка Антоновича. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2004-2005. Ч. 3-4 (163-164). С. 271-277.
8. Гирич І. З династії славетних Антоновичів. *Старожитності*. 1993. №19-24. С. 24-27.
9. Домбровський О. Спомини. Українське історичне Товариство. Нью-Йорк ; Львів ; Острог, 2009. Т. 6. 373 с.
10. Жуковський А. Декілька думок з приводу ювілею «Зарева». URL: http://zarevo.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=46:-lr&catid=34:2010-06-30-09-00-24&Itemid=57 (дата звернення: 01.11.2017).
11. Інтерв'ю М.Антоновича з Іроїдою Винницькою. *Україна Модерна*. Київ, 2008. Ч. 13 (2). С. 147-169.
12. Макар Ю. Гідний продовжувач славного роду (життя і діяльність Марка Антоновича). *Dmytro Antonovyc a ukrajinská utěnověda. Vycházke 130. Výroči narozeni D. Antonovycе*. Praha, 2009. S. 163-171.
13. Романова О. Єгиптологічні студії Марка Антоновича. *Схід і Захід цивілізації*. До ювілею Ю.М. Кочубея. 36. наук. статей. Київ, 2012. С.327-342.
14. Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті. Нью-Йорк ; Київ, 2003. 325 с.
15. Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка Антоновича до Володимира Міяковського (1942-1943 рр.). *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2010. Т. 11. С. 268-280.